

KEMİK OBJELERDE SEMBOLİK UYGULAMALAR: PREHİSTORİK ÇAĞLARIN GİZLİ KALMIŞ SEMBOLİZMİ

Hande BULUT*

Anahtar Kelimeler: Sembol • Sembolizm • Ritüel • Kemik • Düşünce Sistemi • İnanç • Bilgişsellik

Özet: Doğum, yaşam ve ölüm... Bu hayatî döngüye tanıklık eden insan, tam olarak anlamlandırılmadığı pek çok travmatik gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu gerçeklikler şüphesiz ki bilinmeyen-den, anlam verilemeyen, hiçlikten, yok olmaktan, boşluktan doğan algılarla pekişmiş ve çeşitli reaksiyonlara sebebiyet veren bir sistematığın yolunu açmıştır. Pek tabiidir ki bu zorunlu gerçekle yüzleşme mahkûmiyeti insan doğasında birtakım değişim ve gelişimlere sebebiyet vermiştir. Bilinmezlik mahkûmiyeti karşısında eli kolu bağlanan insan, doğası gereği kendine savunma duvarları inşa etmiş ve bir bakıma korkularını-kaygılarını dizginlemenin, kendini teselli etmenin ve sakinleştirmenin yollarını bulmuştur. Bu arayışın yansımaları ise sembolizasyonda, ritüellerde, inançta, dualarda kendini göstermiş gibidir. Bu çalışma ile sözü edilen tüm bu kavram ve sistematığın kemik objelere olan ve olabilecek yansımaları irdelenmiş, kemik objelerin sembolik anlam ve değerlerine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle hammaddesi kemik olan el baltaları, çeşitli figüratif örnekler, çentikli kemikler, aletler vb. bulgulara yer verilmiştir.

SYMBOLIC PRACTICES ON BONE OBJECTS: CONCEALED SYMBOLISM OF PREHISTORIC AGES

Key Words: Symbol • Symbolism • Ritual • Bone • The System of Thought • Belief • Cognition

Abstract: Birth, life and death... Humans, who witnessed this vital cycle realizing itself, had to face many traumatic realities that they could not fully understand. Undoubtedly, these realities must have paved the way for a systematic that is reinforced with the perceptions arising from the unknown, the imprecise, nothingness, disappearance, and emptiness, and causing various reactions. Naturally, the conviction to face this inevitable reality has had consequences in human nature. Tied up against this conviction of the unknown, human beings have built self-defense walls by nature and, in a way, found ways to restrain their fears and anxieties, as well as comfort and calm themselves. Reflections of this pursuit seem to manifest themselves in symbolization, rituals, beliefs and prayers. In this study, the possible reflections of all these concepts and systematics on bone objects were examined, and it was tried to draw attention to their symbolic meanings and values. From this point of view, findings such as handaxes, various figurative examples, notched bones, tools, etc., whose raw material is bone, are included.

* Arş. Gör. Dr. Hande Bulut, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konuralp- Düzce,, e-posta: handebulut@duzce.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1110-8207

Gönderilme tarihi: 26.03.2021; Kabul edilme tarihi: 02.12.2021

Giriş

Hayatta kalma mücadelesi, korku, sığınma, korunma, ölüm, kabullenme, yaşam döngüsü algısı, savunma, alet/silah üretimi, güç, prestij, liderlik, yönetim, kimlik, inanç sistemi vb. tüm bu kavramlar insanın farkındalığını tetikleyen ve zihnini besleyen unsurlar arasındadır. İnsan tarafından geliştirilen tüm inanç sistemleri, yaratı öğeleri ve semboller ait oldukları zamanı anlamlandırma bir başka deyişle o yaşamı anlamaya çalışma çabası olarak görülebilir. Bu çaba kimi zaman tamamen soyut bir inanç sisteminde kendini gösterirken kimi zaman bir düşünce sisteminin somutlaştırılmış sembolize öğelerinde kendini gösterebilir. Arkeolojik kontekstlerden edinilen materyal arasında söz konusu niteliğe sahip olduğu düşünülen örnekler ile sıkça karşılaşılammakta buna karşın ele geçen az sayıdaki örnek ile birtakım fikirler ileri sürülebilmektedir. Bu materyal grupları arasında yer alan ve bu çalışmanın da konusunu oluşturan kemik objeler, sembolik düşünce sisteminin ve nihayetinde tarihöncesine gönderme yapan olguların temsilcileri arasındadır.

Canlı ve cansız varlıklar arasındaki bağı temsil eden unsurlardan biri belki de en önemlisi onlara yüklediğimiz anlamlardır. İnsanlar için ifade ettikleri anlam bir başka deyişle insanların nesnelere yüklediği anlam onları değerli kılan bir davranış biçimidir. Bir tür simgeleştirme veya sembolleştirme olarak da düşünülebilecek olan bu davranışta biz insanlar için bir nesnenin

ne anlam ifade ettiği, yine biz insanlar tarafından onlara yüklenen anlamlar ile değer kazanır. Tam da bu noktada sembol/simge kavramını ve bu iki kullanım arasındaki anlam bütünlüğünü ya da farklılığını irdelemekte yarar vardır. Simge, du-yularla ifade edemediğimiz bir şeyi belirtmek için kullandığımız somut nesne veya işaret, alem, rumuz veya sembollerdir¹. Türk Dil Kurumu tarafından yapılmış olan bu “Simge” tanımının içerisinde “Sembol” kelimesinin de geçtiğinin altını çizmekte yarar vardır. Yine Türk Dil Kurumu tarafından yapılan “Sembol” tanımına bakıldığında; “*simge, simgesel niteliği olan*” şeklinde bir tanımla karşılaşılır². Yapılan tanımlardan hareketle bir kavram ayrılığından belirgin bir şekilde söz etmek mümkün görünmemekle birlikte sembolize etme davranışının bir düşünce sistematığı gerektirdiği inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sembolleştirme, belirli bir özne için fenomenal bir bilinç durumunun yansımasıdır. Yansıtılmak istenen bu fenomenal durumun sonuçta neye benzediği veya ne ifade ettiği, doğadaki yeri ve önemine ilişkin problemler, Nagel’in öne sürdüğü gibi “Zihin-Beden Problematığı” paradigmasında da kendini gösterir ve bunu ortaya çıkaran esas unsurun zihnin kendisi olduğuna işaret eder³. Lévi Strauss’un 1940’lı yıllarda öne sürmüş olduğu “simgesel düşüncenin doğuşunun açıklanamayacağı” yolundaki görüşe karşı⁴, sembolik düşüncenin doğuşunun açıklanmasına yönelik olarak ortaya konan kuramların iki ana eğilime işaret ettiğini söylemek mümkündür.

¹ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1979, 713 (Simge).

² Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1979, 698 (Sembol).

³ Nagel 1979, 94.

⁴ Barnard 2012, 157.

Bunlardan biri insanlığın kademeli ilerleme ile evrimsel olarak gelişimi esasına dayanırken diğeri Homo sapiens'in dünya üzerindeki yayılımına bağlanan "Davranışsal Modernite" veya "Kültürel Modernite" ile kendini gösterir⁵. Taylor tarafından 1870'lerde yapılan "Kültür" tanımı, insan faaliyetlerinin tüm yünlerini ele alan bir tanımlamadır⁶. Maddî, sosyal ve manevî unsurların tamamına işaret etmiştir. Daha yapıcı bir yaklaşımla White⁷, 1950'lerde "extra-somatik adaptasyon" görüşü ile var olurken Binford⁸ "genetik olmayan adaptasyonlar" tanımını öne sürmüştür. Cassier⁹, insanları "Homo Symbolis" olarak tanımlarken Deacon¹⁰ "Sembolik Türler" ifadesini kullanmıştır. Ortaya atılan tüm tanım ve yaklaşımların buluşma noktası "simgeler aracılığıyla düşünmek" gibi görünmektedir. Dunbar¹¹ tarafından geliştirilen "Zihin Kuramı"nda esas olan, başkalarının farklı düşündüğünü kişinin anlamasıdır. Bir şekilde gerçekliği temsil eden işaretler olarak sembollere ilişkin süreçsel görüşler, kültürel bir gerçekliği çerçeveleyen zihinsel kirişler olarak yapısalcı görüşler ve fenomenolojik deneyimler olarak postmodern görüşler ve bunların yarattığı sonuçlar insan sembolizminin çok boyutluluğunu ortaya koymaktadır. İnsan sembolizminin bilişsel yapıları, ritüel ikonları, cinsiyet ve prestije yönelik parametreleri, teknolojik ve pratik bilgi birikimleri içeren bir dinamizm olduğu şüphesizdir.

Söz konusu kemik olduğunda ise "organik hammadde" niteliği ön plana çıkar

ve bu durum bir dezavantaj yaratır. Buna karşın içeriğindeki organiklerin, oldukça yavaş bir ivmeyle değişime uğradığı da bilinmektedir¹². İnsan eliyle bir obje haline dönüştürülsün ya da dönüştürülmesin tüm çağlar boyunca insanın tanıştığı ilk kaynaklardan biridir kemik. Bilişsel gelişimden veya bir üst düzey düşünebilme kazanımından tamamen bağımsız değerlendirilmesi gereken açlık giderme, yeni doğan bir *habilis* bebeğinde de *sapiens* bebeğinde de aynı eğilimle kendini göstermiş olmalıdır. Her canlı kendini beslemek ve korumak zorundadır. Beslenme sürecinin ilk basamağı leş yiyicilik olduğuna göre kemiğin paleo yaşam içerisinde hali hazırda var olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Gerek leş yiyerek gerek avlanarak elde edilen her besin kaynağı bir yaşamın sonlanması sonucu mümkün olabilmektedir. Bu basit gibi görünen yaşamsal denklemin zamanla manevî bir anlam kazandığı avcılarının bedenleri üzerinde taşıdıkları hayvan kemiklerine ait objeler ile kendini göstermektedir. Bu durumda kemik, henüz insan eliyle bir değişime uğratılmadan "yaşamsal bir kaynak" algısı ile Paleolitik zihinlerde var olmuştur. Özellikle kemik içinde bulunan iliğin diyetdeki yeri ve önemi düşünüldüğünde bu algının pekişmemesi pek mümkün görünmemektedir. Kemik bu özelliği ile tek başına beslenmeyi, "yaşamın kaynağını" sembolize eder. Paleo yaşam içinde hayatta kalmanın ilk koşulu, olmazsa olmazı beslenmedir. Böylelikle beslenmenin, hayatta kalmanın simgesi olmuştur kemik. Ona başkaca bir anlam yüklemeye de

⁵ Conard 2010, 7621; Mellaars –Stringer 1989, Bednarik 2008.

⁶ Taylor 1871.

⁷ White 1959, 8.

⁸ Binford 1962.

⁹ Cassier 1944.

¹⁰ Deacon 1993.

¹¹ Dunbar 2004, 41-76.

¹² Alpagut 1985, 37.

pek gerek kalmamıştır. Bu elbette ki Alt Paleolitik Dönem'in erken süreçlerinde "kemik yaşam sembolü olmuştur" anlamına gelmemektedir. İfade edilmek istenen husus, sembolik sistematığın zihinlerdeki ilk filizleri olabileceğidir.

Zihinsel süreçte bir şekilde yerini almış olan sembolleştirme eğilimini, somut materyal üzerinde gözlemlemek şüphesiz ki kolay değildir. Buna karşın ele geçen birtakım bulguların sembolik nitelikleri olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Kemik objeler üzerinde aranabilecek sembolik anlamlar ise kendini elbaltalarında, kemikten veya boynuzdan yapılan amuletlerde, üzerlerine çentikler atılmış olan kürek kemiklerinde ve bazı alet formlarında göstermektedir.

Gizli Kalmış Sembolizm

İnsanlık tarihi boyunca nesnelere kavramlara yüklemiş olduğumuz ve zaman, coğrafya, iklim, yaşam biçimi, kaynakların çeşitliliği gibi pek çok unsur ile bağdaştırabileceğimiz sembolizmin varlığı her zaman doğaüstü ile mi ilişkilendirilmelidir? Bir başka açıdan aynı soruyu şöyle de sormak mümkündür: "Her sembol doğaüstüne mi gönderme yapar" Sembolize etme / simgeleştirme davranışının tam teşekküllü dil kullanımını ile eş zamanlı gelişip gelişmediği yolundaki düşünceler yerini, bu gelişimin kelimelerden / sözlü ifadeden önceki iletişimin bir yansıması veya ruhsal dünyanın dışavurumu olabileceği gibi düşüncelere bırakmıştır¹³.

Her canlının açlığını gidermek, kendini korumak gibi içgüdüsel davranışlara sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Buna

karşın çevresinde bir döngü halinde süredenen doğum ve ölüm, özellikle ölüsünü gömmeyen topluluklar için aklın erişemediği bir gizdir. Hayatta kalmak için verilen yaşam mücadelesinde fail kim olursa olsun varoluş itibari ile insanların gözlemleyebildiği fakat kontrolleri dışındaki olguların doğum ve ölümden ibaret olmadığı da apaçık ortadadır. İnsan zihninin yaşananlarla, anılarla dolmaya başlaması düşünsel olarak zamanda geriye gidebilme/ hatırlama ve zamanda ileriye gidebilme/ hayal kurma, plan yapma gibi kavramsal olguları tetiklemiş olmalıdır. Kendine dışarıdan bakmayı öğrenen ve bireyselliğini fark eden insan kavramsallaştırma, soyutlama becerilerini de beraberinde geliştirmiş olmalıdır.

Sembolik düşünce ürünü olarak nitelendirilebilecek bulguların varlığını tek bir unsur bağlamında açıklamaya çalışmak veya davranışsal, ussal açılardan bir standardizasyon arayışında olmak pek çok unsurun gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Sembolik ürünlerin birtakım duygu, düşünce ya da inancı tasvir ettiği bir gerçektir. Bu tasvirlerin yaşam, ölüm, mevsim, yaşam kaynakları, av verimliliği, büyüsel-dinsel değerleri veya çeşitli öyküleri içeren semboller sistemi olduğu da düşünülebilir. Kuşkusuz bu öykülerin içeriklerini, tam olarak ne anlatmak istediklerini net bir şekilde ortaya koymak mümkün olmayacaktır fakat farklı simgesel değerlerin bulunduğu bir sistemler bütünü olduğunun ya da bunların Paleolitik toplulukların yaşamında ne denli önemli bir yeri olduğunun anlaşılması daha mümkün olacaktır¹⁴.

¹³ Barnard 2012, 48.

¹⁴ Barnard 2012.

Kemik Objelerde Sembolizm

Hammaddesi kemik ve/veya boynuz olan buluntular içerisinde sembolik anlama ve sembolik işaretlere sahip olabilecek örnekleri bir sınıflamaya tâbi tuttuğumuzda altı grup ortaya çıktığı görülmüştür. Bunlar;

- Kemik Elbaltaları
- Kemik / Boynuz Takılar
- Çentikli Kemikler (Spatula, Scapula/Kürek Kemîği)
- Figüratif Örnekler
- Aşık Kemikleri
- Aletler

olarak sınıflandırılmıştır¹⁵.

Kemik elbaltaları, kemik alet endüstri öğeleri açısından bakıldığında gerek Afrika gerek Avrupa gerekse Ortadoğu'da kemik alet buluntuları içerisinde yer almaktadır. Afrika kıtasında şimdilik kaydıyla bilinen kemik elbaltaları Olduvai Gorge (Tanzanya), Konso (Etiyopya) ve Ortadoğu'da Revadim (İsrail) örnekleri ile tanınmaktadır¹⁶. Avrupa'dan bilinen kemik elbaltaları ise Fontana Ranuccio (İtalya), Vértesszöllös (Macaristan) ve Bilzingsleben (Almanya) örnekleridir¹⁷. Sözü edilen tüm bu örnekler Alt Paleolitik kontekstlerden ele geçmiş olan ve bölgesel kronolojileri dışında aralarında hemen hemen hiçbir fark olmayan elbaltalarıdır. Üretimlerinde tercih edilmiş olan hayvan türünün istisnasız bir şekilde *Elephas*/fil kemiği olması ve ek

olarak tamamının uzun bacak kemiklerinden şekillendirilmiş olması bu elbaltalarını ortak paydada birleştiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretimleri sırasında yontma tekniğinin kullanılmış olması da bir başka ortak özellik olarak ifade edilmektedir¹⁸. Görünen tek farklılığın bölgesel/kronolojik olması ve tüm örneklerin Alt Paleolitik Dönem içerisinde üretilmiş olması dikkat çekicidir. Tamamı *Acheuléen* kontekstlerden ele geçen elbaltalarının bir alet olmanın ötesinde bir anlam taşıyıp taşımadığı ve hammaddesi taş olan elbaltaları ile aralarında nasıl bir ilişki olduğu gibi sorular yapılan kozmolojik ve sembolik değerlendirmeler sonucunda bazı cevaplar bulabilmiştir. Ek olarak yapılan fonksiyonel karşılaştırmaların ortaya koyduğu sonuç kemik elbaltalarının sembolik anlamları olabileceğidir¹⁹. Sözü edilen elbaltalarından Konso (Etiyopya) üzerinde yapılan fonksiyonel karşılaştırmalar ve beraberinde kullanım izi analizlerine ilişkin sonuçlar, elbaltalarının kesme ve dilme işlerinde yoğun şekilde kullanıldığı yolundadır²⁰.

Castel di Guido kemik elbaltaları taş elbaltalarından ebat olarak daha büyüktür. Aynı şekilde Verteszöllös ve Bilzingsleben kemik elbaltaları da taş elbaltalarından büyüktür. Buna karşın Konso, Fontana Ranuccio ve Revadim kemik elbaltaları taş olanlar ile benzer ölçülere sahiptir. Taş elbaltalarının üretim teknikleri ile kemik elbaltalarının üretim tekniklerinin de birbirinden farksız olduğu ancak kemikten üre-

¹⁵ Söz konusu sınıflandırma, bu çalışmanın bir amacı olup yazar tarafından öne sürülmüştür.

¹⁶ Beyene ve diğ. 2013, 1584; Rabinovich ve diğ. 2012, 12; Backwell – d'Errico 2014, 953.

¹⁷ Zutovski – Barkai 2016, 23.

¹⁸ Zutovski –Barkai 2016, 233.

¹⁹ Zutovski –Barkai 2016, 233.

²⁰ Rabinovich ve diğ. 2012,12.

tilenlerin hammadde tercihinde daha spesifik bir yaklaşım sergilendiği ifade edilmektedir. Bu da sadece fillere ait uzun bacak kemiklerinin tercih edilmesi ile açıklanmaktadır. Ek olarak kemiğin taze iken şekillendirilmiş olması gerektiği aksi halde yontma işleminin sağlıklı yapılamayacağı dile getirilmektedir. Sözü edilen yerleşimlerin tümünden elbaltası dışında da kemikten üretilmiş materyal ele geçmiştir. Bunların üretiminde seçici davranılmamış, faunal kaynakların elverdiği ölçüde çeşitlenmeye gidilmiştir. Konu elbaltası olduğunda özellikli seçimlerin ortaya çıkması düşündürücüdür²¹.

Yukarıda adı geçen tüm *Acheuléen* kontekstlerde filin baskın diyet hayvanı olduğu ve kalıntılar üzerinde kasaplık izlerinin yoğun şekilde gözlemlendiği ifade edilmektedir. Tüm bu bulgular kemik elbaltaları ile fil kemikleri arasında özel bir bağa işaret etmektedir²². Kasaplık işlemlerinin, özellikle av hayvanının fil olması durumunda, kemik elbaltaları ile yapıyor olma olasılığı bu özel bağ için tanımlayıcı bir nitelik olarak araştırmacıları tarafından ifade edilmektedir. Bu durum ritüel nitelik taşıyan av stratejilerinin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Doğadan gelenin doğaya dönmesi veya bir yaşam döngüsü olarak da tanımlanabilecek sembolik bir davranış biçimine işaret ediyor olması son derece muhtemeldir. Kemik elbaltalarının taştan şekillendirilmiş olanların yerini doldurmak ve/veya herhangi bir eksikliği gidermek amacıyla üretilmedikleri her iki hammaddenin ürünlerinin bir arada bulu-

nuyor olması ile kanıt bulmaktadır. Görünen o ki elbaltaları sadece fonksiyona yönelik olarak üretilen aletler değildir. Bu durum yalnızca kemik elbaltalarında değil, taş elbaltaları için de geçerliğini korur zira ergonomik olmayan iri boyutlu taş elbaltalarının varlığı²³ prestij unsuru ile açıklanabilmektedir.

Avcı-toplayıcı gruplarda ava konu olan hayvanların avcı ile spirüel anlamda ilişkilendirilmesi; avcının hastalığında av hayvanının etkisi olabileceği ve ava ait kalıntıların aynı etkiyi tedavi sürecinde de gösterebileceğine olan olası inançlar söz konusu elbaltalarının varlığına bir açıklama olarak düşünülebilir. Kemik elbaltaları sembolizmin birer ürünü olarak değerlendirilebilir. Çek Cumhuriyeti'nde yaklaşık 30 bin yıl öncesine tarihlenen Gravettian Předmosti'de ortaya çıkarılan bir mezarlık alanının mamut scapulası / kürek kemiği kullanılarak çevrelendiği tespit edilmiştir²⁴.

3 bireyden fazla olduğu kesin olarak ifade edilen mezar alanında bulunan kürek kemiklerinden birinin üzerinde düzensiz halde atılan çizikler tespit edilmiştir²⁵. Bu uygulamanın bir mezarlık alanında karşımıza çıkması mamutun ölen kişiler ile ilişkilendirilmiş olmasıyla açıklanabilir. Söz konusu ölümlerin mamut avı sırasında gerçekleşmiş olma olasılığı yanında ölen kişilerin iyi birer mamut avcısı olduğu ve başka nedenlerden ötürü öldüğü de düşünülebilir. Gerçekte uygulamadaki amaç her ne olursa olsun bunun sembolik bir

²¹ Zutovski – Barkai 2016, 231.

²² Zutovski – Barkai 2016, 233.

²³ Gould 1980.

²⁴ Svoboda 2008, 22.

²⁵ Svoboda 2008, 22.

düşünce sisteminin üretisi/unsuru olduğu aşikârdır²⁶.

Tıpkı kemik elbaltalarında olduğu gibi kemik takılar da av-avcı bağlamında değerlendirilebilir. Krapina örneği daha farklı bir anlamı sembolize ediyor gibi görünmektedir. 130.000’li yıllarda iskân gören Hırvatistan Krapina Kayaaltı Sığınağı, binçli olarak şekillendirildiği anlaşılan pençe bulgularıyla dikkat çekmiştir²⁷. Özel bir tür beyaz kartala ait olduğu anlaşılan bu pençelerin takı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kartala ait pençe kemiklerinin özellikle tercih edildiği ve hayvanın birtakım özel av teknikleri kullanılarak yakalanmış olması gerektiği düşünülmektedir. Faunal veriler içerisinde sözü edilen hayvana ait kemiklerin bulunmaması bunların leşlerden toplanmış olabileceğini de akla getirmektedir. Her durumda özellikli bir tercihten söz etmek mümkündür. Özellikle kartal pençesinin tercih edilmiş olması bunu kullanan *Neanderthall* insanı ile beyaz kartal arasında kurulmuş olan özel bir bağa işaret ediyor olabilir.

Avcı-av ilişkisini vücut üzerinde taşıyan takılarda arama eğilimi, bir olasılık olarak, onlara koruyucu bir anlam atfedilmesi ile ilişkilendirilebilir. Avcı ve avı arasındaki bağın sembolikleşmiş yansımaları olarak takıların, ait olduğu hayvan üzerinde avcı tarafından kurulan hakimiyetin ve/veya av-avcı arasında yapılan gizli antlaşmanın somutlaşan simgeleri olabileceklerine ilişkin yorumlar da bulunmaktadır²⁸.

Bu anlayışın yansımalarını gösteren takılara Anadolu’da Paleolitik Çağ itibarı ile rastlanmaktadır²⁹. Hammadde olarak yumuşakça kabuklarının ve taşın tercih edilmesine bir alternatif olan kemik/diş; Karain³⁰, Öküzini³¹, Üçağzılı³² gibi Akdeniz Bölgesi Paleolitik Çağ yerleşmelerinde kolye ucu/takı olarak üretilmiş ve kullanılmıştır. Sonrasında da devam eden kullanım, Neolitik Çağ Marmara Bölgesi yerleşmeleri arasında yer alan Barcın Hüyük’te de kendini göstermektedir. Barcın Hüyük’ten ele geçen ve kolye ucu olarak şekillendirilmiş olan alageyiğe ait köpek dişleri sembolik anlama sahip kullanımlara örnek olarak gösterilebilir³³. Aynı kullanımın örneklerine Çatalhöyük³⁴, Aşıklıhöyük³⁵ gibi yerleşmelerde de rastlanmaktadır.

İnsanların zihinlerinde yarattıkları bu ve benzeri sembolik davranışlar, kendilerince dış dünyaya bir anlam yükleme çabası olarak düşünülebilir. Bu anlamın yaşadıkları hayatın gerçekliklerini yansıtıyor olması da oldukça mümkündür. Bu gerçeklikler ise insanların doğayla olan mücadelesi bir başka deyişle hayatta kalmanın kolay bir yolunu bulmak ile özdeşleştirilebilir.

Üzerine çentik atılan kemik örnekler, scapula/kürek kemikleri vb işlenmemiş kemik öğelerle temsil edilebileceği gibi spatula vb aletler ile de temsil edilebilmektedir. Bunlara örnek olarak Kırım’da keşfedilen 40.000 yıllık bir kuzgun kanat kemiği üzerindeki çentikler gösterilebilir³⁶.

²⁶ Svoboda 2008, 22.

²⁷ Radovčić ve diğ. 2015.

²⁸ Varner 2008, 104.

²⁹ Aslan 2006, 48.

³⁰ Yalçınkaya ve diğ. 2001, 13-15.

³¹ Kartal 2009, 114.

³² Dinçer ve diğ. 2001, 1-4.

³³ Erdalkıran 2015, 122; Erdalkıran 2016, 214.

³⁴ Russel 2013, 354.

³⁵ Özbaşaran 2012.

³⁶ Majkić ve diğ. 2017.

Oyulmuş haldeki yedi çentikten beşi paraleldir aynı zamanda benzer bir derinlik ve şekle sahiptir. Dolayısıyla bu çentiklerin biçimleri aynı aletle yapıldığına işaret eder. Bunun yanında 2 ve 6 numaralı çentikler, diğerlerine göre daha farklı görünüme sahiptir: hafifçe eğik ve daha sığ özellikte olan bu iki çentiğin sonradan orijinal dizilimdeki boşlukları doldurması, çentik aralıklarının eşit olması ve daha düzenli bir desen yaratması için eklendiği ifade edilmektedir³⁷.

İdeal ve değer yargılarının bilimsel anlam ile maksadının ortaya konulması, çok daha kapsamlı çözümlenelerin yapılmasını zorunlu kalmaktadır. Anlamli insan davranışının nihai elementleriyle ilgili yapılan tüm ciddi düşünceler, esas itibarıyla, eylemin maksat ile araç sınıflandırmasına dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Belirlenen maksada başarıyla ulaşılmasını sağlayan, uygun araçların seçilmesi sorunu, hiç şüphesiz, tüm bilimsel analizlerde aşılması gereken bir engeldir”³⁸. Evrimsel psikoloji kavramını Weber yaklaşımından hareketle değerlendiren ekip ilk olarak çentikler arasındaki boşlukları incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre çizgiler arasındaki boşlukların da dahil olduğu küçük farklılıkları algılama kabiliyetimizin bir sınırı bulunmaktadır. d’Errico, bu çentik dizilimlerinin eşit aralıklarla algılanabilmesi için, daha sonradan eklenen 2 ve 6 numaralı çentiklerin gerekli olduğunu ifade etmektedir³⁹. Daha fazla kanıt elde etmek isteyen araştırmacılar, gö-

nüllülerden oluşan bir gruba *Neanderthaller* gibi taş aletler kullanarak bir hindinin kemiğinde eşit aralıklarla çentikler açmalarını istemiştir. Gönüllülerin oluşturduğu çentik dizileri, arasındaki boşluklar da dahil olmak üzere *Neanderthallerin* yaptığı diziyeye oldukça benzer sonuçlar ortaya koymuştur. d’Errico⁴⁰, bu çentiklerin sembolik bir anlam taşıdığını, hatta belki de bir mülkiyet belirttiğini düşünmektedir fakat bu yorumlar bugün için muhakkak ki tartışmaya açıktır. *“Bu kemiğe çeşitli anlamlar yüklenebilir. Aksi halde çentikleri bu kadar düzenli aralıklarla yerleştirmek için böyle bir özen göstermezlerdi”⁴¹. Daha önce sözü edilen Gravettian Předmosti mezarlığındaki çentikli mamut kürek kemiğine burada da değinmekte yarar vardır. Örnek olarak gösterilebilecek bir diğer bulgu Üst Paleolitik Dönem’e tarihlenen Brno Mezarı’ndan ele geçmiştir⁴². Ele geçtiği mezardaki bireyin patolojik rahatsızlığı olduğunun tespit edilmesi de ilginç bir özellik olarak kendini göstermektedir. Mezar eşyaları arasında bulunan on dört adet kazınmış haldeki mamut kemiği⁴³ şüphesiz sembolik bir kullanıma işaret eder.*

Çentikli kürek kemiklerinin sembolik anlamları olan bir grubu temsil ettiğini ileri sürmek için yeteri kadar veri bulunmamaktadır. Çatalhöyük⁴⁴, Cafer Höyük⁴⁵, Salat Cami Yanı⁴⁶, Aşıklı Höyük⁴⁷, Boncuklu⁴⁸, Barcın Höyük⁴⁹ gibi yerleşimlerde özellikle keçi ve sığır kürek kemiklerinin önemli ol-

³⁷ Majkić ve diğ. 2017.

³⁸ Weber 1949, 51-52.

³⁹ Majkić ve diğ. 2017.

⁴⁰ Majkić ve diğ. 2017.

⁴¹ Majkić ve diğ. 2017.

⁴² Pettitt 2011, 193.

⁴³ Pettitt 2011, 193.

⁴⁴ Russell 2016.

⁴⁵ Cauvin 2011,1-40.

⁴⁶ Miyake 2011, 129-149.

⁴⁷ Esin – Harmankaya 2007, 255-272.

⁴⁸ Baird ve diğ. 2016, 15-19.

⁴⁹ Erdalkıran 2015, 121.

duğu anlaşılmaktadır. Öne sürülen görüşlerden bir diğeri ise çentikli kürek kemiklerinin/scapula müzik aleti olarak kullanılmış olabileceği yönündedir⁵⁰. “Plaster Tools” olarak da tanımlanan kürek kemikleri Russell’a göre, duvar sıvalarının sürülmesi ile ilişkilendirildiği için, ele geçirildiği yapının inşası ile ilgili bir sembolizme işaret etmektedir⁵¹. Çatalhöyük’te tespit edilen bir başka örnekte ise bir arada ele geçmiş olan beş adet kürek kemiği, bir kadın figürünü, bir insan kemiği ve aşık kemikleri Twiss ve diğ. tarafından sembolik bir kullanımın işareti olarak değerlendirilmiştir⁵².

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Çanak Çömleksiz Neolitik evresi için önem taşıyan ve adeta düşsel yaşamın mimariye yansımaları ile dikkat çeken Göbekli Tepe’de kemik ögeleri üzerinde de benzer bir anlayış göze çarpmaktadır. Ele geçen dekore edilmiş spatulalar mimaride görülen anlayışın taşınabilir sanat eserlerine yansımaları olarak tanımlanabilir. “T” biçimli dikmelerin tasvir edildiği Göbekli Tepe spatulası diğer yüzünde de geometrik bezemelere sahiptir⁵³. Söz konusu spatula, Göbekli Tepe’nin mimarisine gömdüğü sembolik düşünce sisteminin minyatür bir temsilcisi gibidir. Göbekli Tepe örneği ile benzer özellikler gösteren spatulalar Körtik Tepe⁵⁴ buluntuları arasında da yer almaktadır. Hasankeyf’ten⁵⁵ de bilinen dekore edilmiş spatula geleneği Körtik Tepe’de Göbekli Tepe’de olduğu gibi geometrik yanında figüratif bezemelerle de kendini göstermektedir.

Avrupa Üst Paleolitik Çağ kontekstleri içinde karşımıza çıkan balık kuyruğu formunda üretilmiş olan spatulalar da bir tür sembolik davranış örneği olmalıdır⁵⁶. Ek olarak fonksiyonel açıdan tanımlaması yapılamamış olan “kesilmiş konturlar” özellikle at figürleri⁵⁷ ile sembolizasyona işaret eden bir uygulama gibi görünmektedir. Özellikle atın dönem faunası içerisindeki ve yerleşmelerdeki yer ve önemi düşünüldüğünde spritüel bağlantının kurulmuş olması oldukça doğaldır. Bunlara ek olarak figüratif bezemelere sahip delikli bastonlar, geometrik bezemelere sahip yarı yuvarlak bagetler ve çeşitli hayvan başları ve figürleri ile bezenmiş savurgalar sembolik unsurlar arasında değerlendirilmektedir⁵⁸.

Sembolik anlam taşıdığı şüphesiz olan figüratif ögeleri başlığı altında değerlendirilebilecek bulgular arasında yılan figürleri yer almaktadır. Yeraltı ve yerüstünü temsil ettiğine inanılan yılan, ölü atalarla ilişkilendirilmiş öyle ki bazı dönemlerde tanrısal bir varlık haline gelmiştir. Derisini değiştirmesi, yenilenmeyi temsil etmiş ve bu temsil yılanın; ölümsüzlüğün, yeniden dünyaya gelişin simgesi olmasını sağlamıştır⁵⁹. Batman il sınırları içerisinde yer alan Hallan Çemi’de kemik endüstri dendiğinde akla ilk gelen öge “kemik yılan”dır. Hallan Çemi’den ele geçen örneğin ben-

⁵⁰ Dunand, 1973, 75.

⁵¹ Russel 2016, 126.

⁵² Twiss ve diğ. 2007, 149.

⁵³ Dietrich – Notroff 2017.

⁵⁴ Özkaya – Coşkun 2011; Özkaya – Coşkun 2013.

⁵⁵ Miyake 2013, 40-47.

⁵⁶ Piel-Desruisseaux 1986: 224, 236, 241, 252.

⁵⁷ Piel-Desruisseaux 1986.

⁵⁸ Piel-Desruisseaux 1986.

⁵⁹ Eliade 2014, 248.

zerlerine Nevali Çori, Cafer Höyük ve Göbekli Tepe’de rastlamak mümkündür⁶⁰. Benzer ögeler Marmara Bölgesi’nde de karşımıza çıkar; Barcın Höyük⁶¹, Aşağıpınar ve Toptepe söz konusu figüratif uygulamanın karşımıza çıktığı diğer yerleşmeler arasındadır⁶².

Söz konusu yılan figürü olduğunda elbette ki Çatalhöyük’ten tanınan yılan figürlü hançerden söz etmek gerekmektedir⁶³. Buna ek olarak Tepecik Çiftlik’ten⁶⁴ ele geçen hayvan başı figürlü spatula da sembolik bir yaklaşımın ürünü olmalıdır. Benzer bir uygulamanın ürünlerini Göller Bölgesi kemik endüstrisinde de izlemek mümkündür⁶⁵. Neolitik ve Kalkolitik çağ tabakalarında hayvan betimlerinin sıklıkla kaşıklarda, başlı iğnelerde, kemer tokalarında figür olarak kullanıldığı görülmektedir ki bu durum bölgenin dikkat çekici bir özelliğidir⁶⁶.

Kemiğin benzer kullanımına bir başka örnek Suriye Tell Qarassa’dan ele geçen bir levhadır⁶⁷. 51 mm uzunluğa sahip olan kemik levha MÖ 9. bine tarihlenen bir mezar kontekstinden ele geçmiştir. Üzerinde yer alan iki adet insan yüzü betiminin neyi veya kimi/kimleri sembolize ettiği ise kuvvetle muhtemel bir muamma olarak kalacaktır.

Figüratif ögeler arasında değinilmesi gereken bir grup da kemik figürlerdir. İnsan ve hayvan figürlerinden oluşan önemli koleksiyonlar özellikle Avrupa Üst

Paleolitik kontekstlerinde yoğun olarak karşımıza çıkar⁶⁸. Bu temsillerin tam olarak doğa ile mi yoksa doğaüstü ile mi ilişkilendirilmesi gerektiği tartışılmaya devam eden bir konudur. Özellikle zoomorf figürlerin varlıklarına ilişkin akla yatkın önerilerden biri B. David ve J.J. Lefrère tarafından ortaya atılan görüştür⁶⁹.

Şüphesiz kadın figürinleri için çok sayıda yorum yapılmıştır. Bunlardan birkaçına örnek vermek gerekirse; J. Bachofen’e göre anaerkil toplum yapısının göstergeleridir. Kadın figürinleri yüzü/kimliği olmayan doğurgan, bereketli hayatın devamlılığını güvence altına alan “Ana Tanrıça” ya dönüştürülmüş kadın figürinleridir⁷⁰. R. G. Levy; Paleolitik figürinlerin “bereket kültürü” örnekleri olduğunu ileri sürmüştür⁷¹. A. Marchak’a göre, Üst Paleolitik insanları ile bugünkü insanın beyin yapıları birbirine benzer bu nedenle atalarımız bizimle aynı biliş seviyesi ve karşılaştırma yeteneğine sahiptir. Bir kadının geçirebileceği olgunlaşma, menstrual döngü, cinsellik, gebelik, doğum, emzirme gibi tüm süreçler tasvir edilmiştir⁷². Gimbutas; kadın figürinlerinin Paleolitik Çağ’da bir tanrısalıktan söz edilemeyeceğinden, kuş tanrıçalarının prototipi olduğunu başka bir ifadeyle kuşlarla ilişkilendirilmiş kadın tasvirleri olduğunu öne sürmüştür⁷³. Duhard, figürinlerin Paleolitik jinekoloji ve kadın hastalıklarına ilişkin tıbbî eğitimin araçları

⁶⁰ Rosenberg 2011, 66, fig.16.

⁶¹ Erdalkıran 2016, 210.

⁶² Özdoğan 2013, 179, 182.

⁶³ Mellaart 2003.

⁶⁴ Bıçakçı ve diğ. 2009, 209.

⁶⁵ Bordaz 1969; Umurtak 1994, 65.

⁶⁶ Bordaz 1969; Duru – Umurtak 2005, 117.

⁶⁷ Ibáñez ve diğ. 2014, 85, fig.3.

⁶⁸ Gamble 1982, 96.

⁶⁹ David – Lefrère 2013.

⁷⁰ Bachofen 1967; Russell 1998, 262.

⁷¹ Levy 1948.

⁷² Marchak 1991, 17-31.

⁷³ Gimbutas 1982.

olduğunu öne sürmektedir⁷⁴. Hardin'e göre meme hipertrofisi olarak bilinen patolojik bir durumdur⁷⁵. Esasen ele geçen tüm örnekler, kadın yaşamı ile bağlantılı olan tüm özelliklerin sanatsal eğilim içerisinde sembolize edilerek hikâyeleştirilmesidir⁷⁶. Örnekleri artırabileceğimiz konu için durum her ne olursa olsun bu figürlerin sembolik nitelikleri olduğu yadsınmaz bir gerçektir.

Antropomorf kemik figürlerin Üst Paleolitik Dönem'e uzanan kadın figürleri ve hayvan figürleri dışında sözü edilmesi gereken bir diğer figüratif kullanım Avrupa ve Afrika Neolitik Çağ kontekstlerinde karşımıza çıkar. Sıklıkla ele geçen ve "oyuncak bebek" olarak tanımlanan bu buluntular ilginç özelliklere sahiptir. Üretimlerinde özellikle geniş getiren hayvanlara ait metapodial kemiklerin tercih edildiği bilinmektedir⁷⁷. Metapod üzerinde yapılan müdahaleler; ona birtakım malzemelerden kol, saç, takı, giysi yapmak şeklinde kendini gösterir ki bu uygulamalar açıkça kadına işaret eder. Herhangi bir müdahalenin bulunmadığı, metapodun doğal formuyla bırakıldığı örnekler de rastlanmaktadır. Bu durumda metapodun doğal antropomorfik görünümünden faydalanılmış; metapodun distal ucu kafa, diyafiz kısmı ise vücut olarak kabul edilmiştir. Kemiğin doğallığına atfedilen sembolik değerler, anatomik özellikler anlam bağlamında nesneye yüklenmiştir. Bu bulguların teknolojik bir fonksiyonu olmadığı ortadadır ve muhakkak ki bunlara sembolik anlamlar yüklenmiştir⁷⁸.

Benzer bir uygulama Suriye Dja'de el-Mughara'da PPN B kontekstleri içerisinde de karşımıza çıkmaktadır. Atlara ait parmak kemikleri üzerine şekillendirilen figürler uygulanan antropomorfik değişimin yoğunluğuna bağlı olarak üç ayrı kategori halinde sınıflandırılmıştır⁷⁹.

Kemik ögeler üzerine uygulanan sembolik tasvirleri Avrupa Üst Paleolitik depozitleri içerisinde sıklıkla bulabilmek mümkündür. Hem kemikler üzerinde hem boynuzlar üzerinde yoğun figüratif bezemelerin kullanıldığı örnekler özellikle Magdalénien kültür ögeleri içerisinde baskındır. Buzul etkisinin yansımalarının da arandığı konuyla ilgili çalışmalar, şüphe götürmez şekilde bir sembolizmin varlığını ortaya koymaktadır⁸⁰.

Avrupa Mezolitik kontekstlerden ele geçen ve figüratif niteliği ile ele alınabilecek bir başka sembolik gruptan da söz etmekte yarar vardır. Çoğunlukla "kült" kavramı ile ilişkilendirilmiş olan bir uygulamanın ürünleri olan boynuz maskelerin temsil ettiği sembolizasyon, dikkate değer bir düşünce sisteminin yansımalarıdır. Geyik görünümüne bürünmüş olan avcılarının avın başarılı geçmesini sağlamak amacıyla yapmış oldukları bir uygulamanın parçası olarak tanımlanmaktadır. Muhakkak ki bu önem geyiğin ekonomik değerinin gücü yanında faunada dolayısıyla diyet içerisinde yerinin olması ile ilişkilidir⁸¹.

Avrupa kemik endüstrisinde kendini gösteren estetik yaklaşım Anadolu'da en

⁷⁴ Duhard 1993.

⁷⁵ Harding 1976.

⁷⁶ Kolankaya Bostancı 2014, 196-197.

⁷⁷ Sidéra – Maret 2016, 315-323.

⁷⁸ Sidéra – Maret 2016, 315-323.

⁷⁹ Christidou ve diğ. 2009, 321.

⁸⁰ Petrognani – Robert 2019, 210-220.

⁸¹ Mikhailova 2006, 187-199.

azından Paleolitik Çağ içerisinde görülmemektedir. Buna karşın kemik endüstrisinin gelişkin bir o kadar da estetik öğelerinden söz etmek ancak Neolitik Çağ'da mümkün olabilecektir⁸². Anadolu'da kemikler üzerinde kendini gösteren bu uygulamayı az da olsa boynuzlar üzerinde de görmek mümkündür. Paleolitik Çağ sonrasına ait olmakla birlikte sık rastlanmayan bir örnek olması açısından değinmekte yarar vardır; Eskişehir- Kanlıtaş'tan Kalkolitik Çağ konteksi içerisinde ele geçen bezemeli boynuz, boynuzun genellikle iş aletlerinin yapımında hammadde olarak tercih edildiği görüşüne aykırı bir temsildir. Üzerinde geometrik bezemeler bulunan boynuzun bir alet olmadığı buna karşın sembolik anlamı olan bir eşya olduğunu söylemek mümkündür. Prestij eşyası niteliği olası ihtimaller arasındadır⁸³. Ek olarak yine Kanlıtaş'tan ele geçen figüratif kemik balık⁸⁴, Kalkolitik Çağ'daki sembolleştirme davranışına örnek gösterilebilir. Kemik üzerindeki Kalkolitik Çağ sembolizasyonları arasında en dikkat çekici örneklerden biri de Tepecik-Çiftlik'te ortaya çıkarılan figürlerdir⁸⁵. At ve eşek falanksları üzerine yapılan stilize kadın betimleri oldukça sistematik bir sembolizasyonun temsilleri gibi görünmektedir. Kalkolitik Çağ sonrasında da benzer anlayışa işaret eden bir örnekten söz etmek gerekirse Limantepe Erken Tunç Çağı II evresine ait olan kemik figürin gösterilebilir⁸⁶. Bir kuş figürünü olduğu anlaşılan örnek stilize bir tasvirdir.

Bir diğer grupta değerlendirilebilecek olan aşık kemikleri; koyun, keçi vb toy-naklı hayvanların arka ayaklarının diz kısmında yer alırken insanların ayak bileğinde bulunmaktadır. Tüm memeli hayvanlarda bulunması insanların aşık kemiğine erişimi için açık şekilde kolaylıktır. Aşık kemiklerinin düz yüzeylere sahip bir tipolojisi olması, kemikleri elde tutmak / elden atmak gibi hareketlerde ergonomik bir kullanım sağlar. Bu sebeple olsa gerek ki çağlar boyunca başta oyun olmak üzere çeşitli amaçlarla dünyanın hemen her yerinde kullanılmıştır. Aşık kemiğinin zaman zaman taş, kil, metal gibi farklı hammadde-lerden üretilmiş kopyalarına da rastlanmaktadır⁸⁷.

Aşıkların oyun aracı olarak kullanıldıklarına dair kesin kanıtlar Geç Hitit'e dayansa da işlenmiş aşık kemiklerinin kendini göstermesi Paleolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır⁸⁸. Aşık kemiklerinin oyun aracı olmalarından öte anlamları, konumlandıkları alanlarda ele geçtikleri bağlamlar ile ilişkilendirilmektedir. Yapıların kapı eşiklerinde toplu halde ele geçmesi eve şans getirmesi için konulmuş olduklarını⁸⁹, mezarlara bırakılan aşık kemiklerinin zaman zaman aşı boyası ile boyanmış olması ölüm ve yeniden doğuş ile ilişkilendirilmiş olmasını⁹⁰, göstermektedir. Prehistorik çağlar sonrasında da sembolik kullanımının sürdürüldüğü, kehanet vb yanında çeşitli ritüellerde kullanıldığı da anlaşılmaktadır⁹¹. Çağlar boyunca süregelen kullanımın

⁸² Bulut 2018a, 421.

⁸³ Bulut 2018b, 183, fot. 14.

⁸⁴ Türkcan 2011, 307.

⁸⁵ Bıçakçı 2012, 78.

⁸⁶ Erkanal ve diğ. 2012, 468.

⁸⁷ Bozbay 2012, 2.

⁸⁸ Dewez 1974, 337-345.

⁸⁹ Bejenaru ve diğ. 2010.

⁹⁰ Dandoy 1996, 53.

⁹¹ Meriç 2007, 44.

bir diğer temsili de MÖ 1.yy sonlarına uzanır. Romalılar'ın Mısır obelisklerini kaldırdığı ve kilometrelerce uzaklıktaki yerlere taşıdığı sırada obelisklerin kaldırılması ve taşınmasında metalden ya da sertlik derecesi yüksek taşlardan şekillendirdikleri aşık kemiği formundaki elemanları kullandıkları bilinmektedir. Aşık kemiklerinin tercih edilmesi form uygunluğu yanında onlara yüklenen "iyi şans" ile de ilişkilendirilmektedir. Aşık kemiklerine yüklenen bu anlam, monolit düşürülmeden kaldırılması ve sürecin başarıyla tamamlanmasına yönelik bir davranış biçimi ile ilgilidir⁹².

Günlük işlerde kullanılan aletlere de sembolik anlamlar yüklendiği yapılan çalışmalarla anlaşılmaktadır. Bu sembolik davranış, prehistorik çağlarda görüldüğü gibi günümüzde dahi gözlemlenebilecek bir davranış halindedir. Mezarlara bırakılan eşyalarla net olarak gözlemlenen bu anlam yükleme, Paleolitik Çağ'ın erken dönemlerinden itibaren uygulanan bir gelenektir. Uygulamaya ilişkin bir örnek Kahramanmaraş'ta yer alan Direkli Mağarası'nda ortaya çıkarılmıştır⁹³. 2016 yılı kazılarında tespit edilen Epi-paleolitik mezar, *hocker* pozisyonunda yatırılmış bir bireye aittir. Mezar, başlı başına pek çok açıdan önem arz etmesi yanında *in-situ* olarak ele geçmiş olan mezar eşyaları açısından da önem taşımaktadır. İskeletin kaburga kemikleri altına yerleştirilmiş olan kemik spatula ve iskeletin üzerinden ele geçmiş olan kemik olta iğnesi/kancanın mezar eşyası olarak özellikle mi üretildiği sorusuna şimdilik cevap vermek mümkün olmamakla birlikte

ölen kişi ve yitirdiği yaşamı arasındaki bağın sürdürülmesini sembolize bir uygulama olduğu ifade edilmektedir⁹⁴.

Örneklerini çoğaltabileceğimiz uygulamaya ilişkin bir başka temsil olan İtalya Borna Grande'nin üçlü gömütünden de söz etmek yerinde olacaktır. Bir erişkin erkek, biri 12-13 yaşlarında, diğeri 14-15 yaşlarında olmak üzere iki kadına ait olan üçlü mezar önem taşımaktadır. Kadınlardan birinin sol bacak kemiğinin üzerinde parçalanmış halde kemik bir bız tespit edilmiştir⁹⁵. Bunun sıradan bir mezar eşyası olmanın ötesinde bir anlam taşıdığı, üzerinden ele geçtiği bireyle arasındaki aidiyeti sembolize eden bir davranış biçimi olduğu şüphesizdir.

Yapılan birtakım etnoarkeolojik çalışmalar ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Kızılderili halklar olarak tanınan Mandan ve Hidatsa insanları günlük yaşam modeli çerçevesinde kadın ve erkek işlerini belirgin şekilde ayıran ve bu işleyişi kurallar çerçevesinde yürüten topluluklar olarak tanınmaktadır. Toplumda "kadına ait kutsal bilgi" niteliğinde olan işler ve bu işlerde kullanılan aletler oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Kadının kutsal bilgileri hiçbir şekilde bir erkek tarafından kullanılamamaktadır. Aynı şekilde bu işlerde kullanılan aletler de kadının kutsal aletleri olarak kabul edilir ki "bız" bunlardan bir tanesidir. Söz konusu kutsal bilgiler arasında çadır-ev-barınak yapmak, sepet örmek, seramik-kap-kacak yapmak başta gelmektedir. Erkek ise tuzaklı avcılık, insan hakları, adalet, boyama sanatı ve kendi silahlarını üretme gibi konularda kutsal bilgilere sahiptir. Bu

⁹² Favro 2018, 16, 20.

⁹³ Ereğ 2017, 377-395.

⁹⁴ Ereğ 2017, 383.

⁹⁵ Giacobini 2007, 24; Pettitt 2011, 180, 184-185.

kutsal bilgiler kadından kadına ve erkekten erkeğe olacak şekilde nesilden nesile aktarılır⁹⁶.

Mandan ve Hidatsa kadınları bızları hemen hemen her kutsal işte, bir başka deyişle kadınlardan kadınlara aktarılan ve günlük yaşam içerisinde vazgeçilmez öneme sahip olan barınak yapımı, kap-kacak yapımı vb işlerde kullanılmaktadır. Deri işçiliği olarak tanımlayabileceğimiz çadır yapımı, kıyafet yapımı, makosen (deri çarık) yapımı gibi alanlarda bız en fazla oranda kullanılmaktadır. Buna yakın kullanım sıklığını sepet örme ve lif elde etmede görmek mümkündür. Bu uygulama, hayatı önem arz eden unsurların yapımında/üretiminde kullanılan bız gibi bir günlük iş aletinin kutsal bir niteliğe bürünmesini sağlamış ve kadının kutsalı olarak sembolize etmiştir.

Sembolik düşünce sisteminin yansımalarını somut arkeolojik bulgularda görebileceğimiz gibi yine o insanlar tarafından gerçekleştirilen birtakım soyut uygulamalarda da görebiliriz. Konu sembolizasyon olduğunda tartışmasız ölü gömme uygulamaları ilk akla gelen unsurlardan biridir. İnsanların ölümlerini yanlarında tutma, onları koruma ya da izole etme ihtiyacının kesin olarak ne zaman başladığını söylemek çok mümkün değildir elbette. Buna karşın şimdilik bilinen kaydıyla ölüsünü gömen en erken toplulukların Orta Paleolitik Dönem’de yaşamış gruplar olduğu bilinmektedir. Önceki dönemlerde tamamen muamma olduğu düşünülen ölüm algısının

böylelikle farklı bir anlam kazanmaya başladığı genel kanı itibarıyla kabul edilmiş gibi görünmektedir. Bu farkındalığın sistematikleşmeye doğru uzanacak yoldaki ilk adımlar olabileceği de düşünülebilir. Simgesel davranışın direkt olarak kendisine örnek gösterilebilecek ve ölümleri korumak/izole etmek/yakında tutmak gibi her biri ucu açık olasılıklar dahilinde olan bazı uygulamalardan söz etmek yerinde olacaktır. İspanya Sima de los Huesos’da ortaya çıkarılan “Kemik Çukuru” olarak isimlendirilen mağarada yaklaşık otuz bireye ait olduğu anlaşılan binlerce kemik tespit edilmiştir⁹⁷. Uygulama, başlı başına ilginç olması yanında gerek uzandığı tarih gerekse ele geçen bir bulgu ile daha ilginç hale gelmiştir. 450 bin yıl öncesine uzanan “Kemik Çukuru”ndan ele geçen bir adet kırmızı kuvarsit ikiyüzeyle, sembolik düşünce sistematizmasının bir temsili olarak görülebilir. İkiyüzeyle alet üretiminin *Homo erectus*’a dayandırıldığı göz önünde bulundurulduğunda ikiyüzeyle aletlere yüklenen bu anlamın kökenlerinin de *Homo erectus*’ta aranması gereği kendini göstermektedir. Sembolik anlamları olduğu kabul edilen ve hiçbir şekilde ergonomik olmayan ikiyüzeylelerin varlığı⁹⁸ da söz konusu sembolizasyonun diğer somutlayıcı unsurlarıdır. Bu görünümün izlerini somut arkeolojik bulgularda da izlemek mümkündür. Orta Paleolitik Dönem öncesinde de birtakım duygu ya da düşünceleri sembolize edebilecek kanıtlar olduğu bilinmektedir. Makapansgat Çakılı⁹⁹, Blombos Mağarası bulguları¹⁰⁰, Java deniz kabuğu¹⁰¹, Tantan Venüsü¹⁰²,

⁹⁶ Griffiths 2006.

⁹⁷ Arsuaga ve diğ. 1997; Arsuaga ve diğ. 2003.

⁹⁸ Gould 1980.

⁹⁹ Bednarik 1998, 4.

¹⁰⁰ Henshilwood ve diğ. 2004.

¹⁰¹ Joordens ve diğ. 2015.

¹⁰² Bednarik 2003.

Berekhat Ram¹⁰³ örnek olarak gösterilebilecek somut delillerdir. Milyonlarca yıl öncesinden başlatabileceğimiz bu sürecin Orta Paleolitik Dönem’de de temsillerini görmek mümkündür. Cotard Neanderthal Maskı¹⁰⁴ gibi başkaca da gösterilebilecek pek çok örnek bu yoldaki kilometre taşları olarak kabul edilebilir. Bu bulgular sembolik düşünce biçiminin veya sembolize etme davranışının düşünülen çok daha erken evrelerde var olduğunun göstergeleridir.

Sembolik düşünme yetisinin yansımaları farklı birtakım unsurlarda da gözlemlenebilir. Kafatası kültü, süs objeleri, insan ve hayvan figürinleri, aşı boyası kullanımı vb. Prehistorik toplulukların sembolik düşünce sistemlerinde rengin önem arz ettiğine dair algılar büyük ölçüde aşı boyası kullanımı ve özellikle de kırmızı aşı boyası ile gelişmeye başlamış gibidir. Paleolitik Çağ’da kırmızı aşı boyasının mezarlarda iskeletler üzerinde, kaya sığınakları ve mağara duvarlarında, kadın heykellerinde ve vücut boyamada kullanıldığı bilinmektedir¹⁰⁵. Aşı boyası kullanımına ilişkin pek çok veri Alt Paleolitik Dönem itibari ile ortaya koyulmuştur. Bu durum aşı boyasının Alt Paleolitik Dönem’den itibaren sembolik önem ve anlama sahip olduğunun bir göstergesidir¹⁰⁶. Benzer şekilde kafatası kültü uygulamasına dair şimdilik en erken örnekler Orta Paleolitik Dönem’e kadar uzanmaktadır. *Neanderthaller* ile görmeye başladığımız uygulama Üst Paleolitik Dönem’de de devam ettirilmiştir¹⁰⁷. Bu uygulamaya zemin oluşturacak, hazırlayıcı bir-

takım unsurların da öncesinde var olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir özellikle *Neanderthaller* ile başlayan uygulamanın *Homo Sapiens* ile devam ettirildiği düşünüldüğünde...

Sonuç

Altı grup halinde incelenen kemik ögelerin sembolize niteliklerinin açık şekilde neye veya kime gönderme yaptığını anlamak en azından şimdilik pek mümkün görünmemektedir. Bu noktada önem arz eden neye gönderme yaptıklarından ziyade gönderme yapıyor olmalarıdır. Bir başka ifadeyle birtakım kavramları sembolize etmeleri ya da birtakım sistematiklerin simgeleri olmalarıdır. Bu simgesel düşüncenin doğduğu yer ve zamanı bilmenin de mümkün olamayacağı aşikardır. Bu doğuşu tek bir olay ve tek bir zamanda aramaya çalışmak yanılısamadan başka bir sonuca götürmeyecektir. İnsanın biyolojik evrimi sadece bedenin değişime uğradığı bir süreç değildir muhakkak. Beynin de orantılı olarak bir evrim geçirdiği yapısal olduğu kadar içinde gömülü olan zihinsel donanımın da bu evrime ayak uydurduğu uzun bir süreçtir. Bedensel gelişimin, beyinsel ve zihinsel/mental gelişimle bir senkron içerisinde ver her birinin kendi yapısal özellikleri çerçevesinde geliştiğini, değiştiğini düşünmek daha akla yatkındır. Ürünlerini yüzbinlerce yıl önce görmeye başladığımız sembolik düşünmenin ise çok daha uzun zaman önce filizlenmeye başladığını söylemek mümkündür. Herhangi bir amaç için üretilmiş bir objenin sıradan olmaktan çı-

¹⁰³ d’Errico – Nowell 2000.

¹⁰⁴ Marquet – Lorblanchet 2003.

¹⁰⁵ Marshack 1972, 55.

¹⁰⁶ Kolankaya Bostancı 2012, 30.

¹⁰⁷ Desdemaines – Hugon 2010, 40.

kıp sembolik olmaya geçişi veya direkt olarak sembolik bir nesne niteliği ile üretilmiş olması dahi kendi içerisinde pek çok farklı dinamiği barındıran biliş seviyeleridir.

Yaşamsal bir kaynağın hammaddeye dönüştüğü nokta milyonlarca yıl geriye gider ve o noktada duran insan *Homo* cinsinden bir tür değıldir. Çevresinde sürekli olarak cereyan eden doğa olaylarını, doğumları, hastalıkları, ölümleri açıklayamayan ve bugün bizlerin de yaptığı gibi onlara uyumlanarak yaşamayı sürdüren insanın bu kaynağı hammaddeye dönüştürmeye karar vermesi, ondan alet üretebileceğine karar vermesinden daha üst düzey bir düşünme biçimidir. Mevcut beyin yapısı; sahip olduğu cc kapasitesi ve biliş seviyesi ile kendi içerisinde yeteri kadar organize olabilmiş bir beyin ağını işaret etmektedir. Konuşmanın değıl; bir tür ses ve jest iletişiminin kaçınılmaz gelişimi, birden fazla bireyin bulunduğu tüm topluluklar için önlenemez bir doğal süreçtir.

Bir üst düzey biliş seviyesinin varlığını veya daha üst düzey biliş seviyesine erişme durumunu açıklamaya çalışma sürecinde zaman zaman tek bir kritere zaman zaman birden fazla kritere dayandırılan öneriler ortaya atılmıştır. Salt alet üretimi, dik yürüme vb... Gözlemlenebilen somut değışimlerle açıklama eğilimi yanında dil kullanımı, bilişsel devrim, simge devrimi gibi soyut değışimlere de başvurulmuştur. Esasen tüm bu kavramların birbirini tamamlayan bütün bir sistematığın parçaları olduğu, salt dil kullanımıyla veya alet üretimi, dik yürüme vb kriterlerle açıklamaya çalışmak yerine bir bağlam dahilinde değılendirilmesi gereken ussal bir gelişim, bütünlükçü bir ağ sistemi olduğu daha akla yat-

kın görünmektedir. Bununla birlikte süreci, radikal bir değışimi ifade eden devrim terimi ile tanımlamak yerine uzun bir gelişim sürecini ve pek çok etki faktörünü kapsadığını dikkate alarak evrim terimi ile tanımlamak daha tamamlayıcı bir bakış açısı oluşturabilir.

KAYNAKÇA

- Alpagut 1985 B. Alpagut, “Fosil Kemiklerde Tarihleme Metotları”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, I, (1985), 35- 42.
- Arsuaga ve diğ. 1997 J. L. Arsuaga – I. Martinez – A. Gracia – J. M. Carretero – C. Lorenzo – N. Garcia, “Sima de losHuesos (Sierra de Atapuerca, Spain) the Site”, *Journal of Human Evolution* 3, 1997, 109-127.
- Arsuaga ve diğ. 2003 J.L. Arsuaga – E. Carbonell – J. M. Bermudez de Castro, *The First Europeans from the Hills of Atapuerca* (New York, 2003).
- Aslan 2006 T. Aslan, *Öküzini Mağarası Paleolitik Dönem Süs Objeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Prehistorya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (2006).
- Bachofen 1967 J. J. Bachofen, *Myth, Religion and Mother-Right* (London 1967).
- Backwell – d’Errico 2014 L. Backwell – F. d’Errico, “Paleolithic Bone Tools” *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, (2014), 950-962.
- Baird ve diğ. 2016 D. Baird – A. Fairbairn – G. Mustafaoglu, “Boncuklu: the spread of farming and the antecedents of Çatalhöyük”, *Heritage Turkey* 6, 2016, 15-19.
- Barnard 2012 A. Barnard, *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Çev. M. Doğan), (İstanbul 2012).
- Bednarik 1998 R. G. Bednarik, “The Australopithecine Coddle from Makapansgat, South Africa”, *The South African Archaeological Bulletin* 53, 1998,4-8.
- Bednarik 2003 R. G. Bednarik, “A Figurine from the African Acheulian”, *Current Anthropology* 44. 3, 2003, 405-412.
- Bednarik 2008 R.G.Bednarik, “The Origins of Symboling”, *Signs* 2, 2008, 82-113.
- Bejenaru ve diğ. 2010 L. Bejenaru – D. Monah – G. Bodi, “A Deposit of Astragali at The Copper Age Tell of Poduri-Dealul Ghindaru. Romania”, *Antiquity* 323.84, 2010.
- Beyene ve diğ. 2013 Y. Beyene – S. Katoh – G. Woldegabriel – W. K. Hart – K. Uto – M. Sudo – M. Kondo – M. Hyodo – P. R. Renne – G. Suwa – B. Asfaw, “The characteristics and Chronology of the Earliest Acheulean at Konso. Ethiopia”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 29-110 (5), (2013), 1584-91.

- Bıçakçı ve diğ. 2009 Bıçakçı – S. Balcı- Ç. Algül, “Tepecik-Çiftlik 2007 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30 (4), (2009), 205-218.
- Bıçakçı 2012 E. Bıçakçı, “Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33(1), (2012), 69-90.
- Binford 1962. L. Binford, “Archaeology as Anthropology”, *American Antiquity*. 28, 1962, 217-225.
- Bordaz 1969 J. Bordaz, “A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbababa, a Neolithic Site near Beyşehir, Turkey”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 18, 1969, 59-64.
- Bozbay 2012 H. Bozbay, “Aşık Kemisinin Tarihi”, *Arkeoloji ve Sanat* 141, 2012, 1-12.
- Bulut 2018a H. Bulut, *Prehistorik Dönemlerde Anadolu’da Kemik Alet Endüstrisi: Bölgesel Sentezler ve Karşılaştırmalı Değerlendirmeler*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018).
- Bulut 2018b H. Bulut, “Kanlıtaş Höyük Erken Kalkolitik Dönem Kemik Aletleri Tekno-Tipolojik Analizler ve Genel Değerlendirmeler”, *Kütahya Müzesi 2017 Yılı 5*, 2018, 179-190.
- Cassier 1944 E. Cassier, *An Essay on Man: an Introduction to a Philosophy of Human Culture*, (New Haven 1944).
- Cauvin ve diğ. 2011 J. Cauvin – O. Aurenche – M.C. Cauvin – N. Balkan-Atlı, “The Pottery Site of Cafer Höyük” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research The Euphrates Basin Vol.2* (İstanbul 2011), 1-40.
- Christidou ve diğ. 2009 R. Christidou – E. Coqueugnot – E. Gourichon, “Neolithic Figürines Manufactured Phalanges of Equids from Dja’de el Mughara, Syria”, *Journal of Field Archaeology* 34, 2008, 319-335.
- Conard 2010 N. Conard, “Cultural modernity: consensus or conundrum”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107, 2010, 7621-7622.
- d’Errico – Nowell 2000 F. d’Errico – A. Nowell, “A New Look at the Berekhat Ram Figurine: Implications for the Origins of Symbolism”, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, 123-167.
- Dandoy 1996 J. Dandoy, “Astragali, The Ubiquitous Gaming Pieces”, *Expedition* 38.1, 1996, 51-58.

- David – Lefrère 2013 B. David – J. J. Lefrère, *İnsanlığın En Eski Muamması* (İstanbul, 2013).
- Deacon 1993. T.W. Deacon, *The Symbolic Species: the Co-evolution of Language and the Brain* (New York 1993).
- Desdemaines Hugon 2010 C. Desdemaines Hugon, *Stepping Stones. A journey through the Ice Age Caves of the Dordogne* (USA 2010).
- Dewez 1974 M. C. Dewez, “New Hypothesis Concerning Two Engraved Bones from La Grotte de Remouchamps, Belgium”, *World Archaeology* 5. 3, 1974, 337-345.
- Dietrich – Notroff 2017 O. Dietrich – J. Notroff, “A Decorated Bone “Spatula” from Göbekli Tepe. On the Pitfalls of Iconographical Interpretations of Early Neolithic Art Neo-Lithics”, *A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research* 1.16, 2017, 22-31.
- Dinçer ve diğ. 2001 H. Dinçer, E. Güleç, S. Kuhn, M. Stiner., “1999 Yılı Üçağzılı Mağarası Kazıları”, *22.Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (2001), 1-9.
- Duhard 1993 J.P. Duhard, “Upper Paleolithic Figures as a Reflection of Human Morphology and Social Organization”, *Antiquity* 67, 1993, 83-91.
- Dunand 1973 M. Dunand, *Fouilles de Byblos V*, (Paris 1973).
- Dunbard 2004 R. Dunbard, *The Human Story: A New History of Mankind's Evolution* (London 2004).
- Duru– Umurtak 2005 R. Duru – G. Umurtak, *Höyücek. 1989–1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları/Results Of The Excavations 1989–1992* (Ankara 2005).
- Erdalkıran 2015 M. Erdalkıran, “Barcın Höyük 2013 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu” *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 30, (2015), 115-128.
- Erdalkıran 2016 M. Erdalkıran, “Barcın Höyük 2014 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu” *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 31, (2016), 207-222.
- Erek 2017 C. M. Erek, “Direkli Mağarası Epi-paleolitik Dönem Yaşamsal Alan Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme” *Seleucia VII* Nisan-Mayıs, 2017, 377-395.
- Erkanal ve diğ. 2012 H. Erkanal – V. Şahoğlu – A. Aykurt – O. Kouka – İ. Tuğcu, “Liman Tepe 2010 Yılı Kara Kazıları” *33. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, (2012), 463-478.

- Eliade 2014 M. Eliade, *Dinler Tarihinine Giriş. Cilt 1*, (Çev. L.A. Özcan) (İstanbul 2014).
- Esin – Harmankaya 2007 U. Esin – S. Harmankaya, “Aşıklı Höyük” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem-Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007), 255-272.
- Favro 2018 D. Favro, “Obelisk Bones”, *Seleucia VIII*, 2018, 11-26.
- Gamble 1982 C. Gamble, “Interaction and Alliance in Paleolithic Society”, *Man* 17.1, 1982, 92-107.
- Giacobini 2007 G. Giacobini, “Richness and Diversity of Burial Rituals in the Upper Paleolithic”, *Diogenes* 54.2, 2007, 19-39.
- Gimbutas 1982 M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe* (Los Angeles 1982).
- Gould 1980 R. Gould, *Living Archaeology* (United Kingdom 1980).
- Griffitts 2006 J.L. Griffitts, *Bone Tools And Technological Choice: Change And Stability On The Northern Plains*, (A Dissertation Submitted to the Faculty of the Department Of Anthropology In Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Doctor Of Philosophy In the Graduate College The University of Arizona 2006).
- Harding 1976 J.R. Harding, “Certain Upper Paleolithic ‘Venus’ Statuettes Considered in Relation to the Pathological Condition Known as Massive Hypertrophy of the Breasts”, *Man* 11, 1976, 271-272.
- Henshilwood ve diğ. 2004 C. Henshilwood – F. d’Errico – M. Vanhaeren – K. Van Niekerk- Z. Jacobs, “Middle Stone Age Shell Beads from South Africa”, *Science* 304, 2004, 404.
- Ibáñez ve diğ. 2014 J. J. Ibáñez – J. Gonzales-Urguijo – F. Braemer, “The human face and the origins of the Neolithic: The carved bone wand from Tell Qarassa North, Syria”, *Antiquity* 88, 2014, 81-94.
- Joordens ve diğ. 2015 J. Joordens – F. d’Errico – F. Wesselingh – S. Munroa- J. de vos -J.Wallinga – C. Ankjærsgaard – T.Reimann – J. R. Wijbrans – K. F.Kuiper- H.J. Múcher – H.Coqueugniot- V. Prie– I. Joosten – B. J.H. Van Os – A. S. Schuşp- M. Panuel – V. van der Haas – W. Lustenhouwer – J. J. G.Reijmer – W.Roebroeks, “Homo Erectus at Trinil on Java Used Shells for Tool Production and Engraving”, *Nature* 518, 2015, 228-231.

- Kartal 2009 M. Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-paleolitik Dönem Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar*, (İstanbul 2009).
- Kolankaya Bostancı 2012 N. Kolankaya Bostancı, “Anadolu’da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı”, *Anadolu / Anatolia* 38, 2012, 29-51.
- Kolankaya Bostancı 2014 N. Kolankaya Bostancı, “Paleolitik Çağ Kadınları”, içinde: B. Helwing – B. Uysal – A. Engin (ed.) *Engin Özgen’e Armağan, Studies in Honor of Engin Özgen* (Ankara 2014), 191-204.
- Levy 1948 G. R. Levy, *The Gate of Horn: A Study of the Religious conceptions of the Stone Age, and Their Influence upon European Thought* (Cambridge 1948).
- Majkić ve diğ. 2017 A. Majkić – S. Evans – V. Stepanchuk – A. Tsvelykh – F. d’Er-rico, “A decorated raven bone from the Zaskalnaya VI (Kolo-sovskaya) Neanderthal site, Crimea”, *PLOS ONE* 12.3, 2017: e0173435. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435>
- Marquet – Lorblanchet 2003 J. Marquet – M. Lorblanchet, “A Neandertal Face ? The Proto-Figurine from La Roche-Cotard, Langeais (Indre-et-Loire, France)”, *Antiquity* 77, 2003, 661-670.
- Marshack 1972 A. Marshack, *The Roots of Civilization. The Cognitive Beginnings of Man’s First Art, Symboland Notation* (United States 1972).
- Marshack 1991 A. Marshack, “The Female Image: A ‘Time-factored’ Symbol. A Study in Style and Aspects of Image Use in the Upper Paleolit-hic”, *Proceedings of the Prehistoric Society* 57.1, 1991, 17-31.
- Mellaart 2003 J. Mellaart, *Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent* (İstanbul 2003).
- Mellars – Stringer 1989 P.A. Mellars – C.B. Stringer, *The Human Revolution: Behavioral and Biological Perspectives on the Origins of Modern Humans* (New Jer-sey 1989).
- Meriç 2007 E. A. Meriç, *Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Dok-tora Tezi, 2007).
- Mikhailova 2006 N. Mikhailova “The Cult of The Deer And “Shamans” in Deer Huntngs Society”, *Archaeologica Baltica* 7, 2006, 187-199.
- Miyake 2011 Y. Miyake, “Salat Cami Yanı A Pottery Neolithic Site in the Tig-ris Valley” içinde: M. Özdoğan– N. Başgelen – P. Kuniholm

- (ed.) *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research The Tigris Basin Vol.1* (İstanbul 2011), 129-149.
- Miyake 2013 Y. Miyake, “Dicle’nin İlk Köyü. Hasankeyf Höyük / Batman”, *ArkeoAtlas* 8, 2013, 40-47.
- Nagel 1979 T. Nagel, “What is it like to be bat?” içinde: T. Nagel (ed.) *Mortal Questions* (Durham 1979), 165-180.
- Özbaşaran 2012 M. Özbaşaran, “Aşıklı, Central Turkey” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Vol. 5* (İstanbul 2012), 135-158.
- Özdoğan 2013 M. Özdoğan, “Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research Northwestern Turkey and İstanbul* (İstanbul 2013), 167-269.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, “Körtük Tepe”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey* 3, (İstanbul 2011), 89-127.
- Pettitt 2011 P. B. Pettitt, *The Paleolithic Origins of Human Burial*, (London 2011).
- Petrognani – Robert 2019 S. Petrognani – E. Robert, “Symbolic Territories in pre-Magdalenian Art?”, *Quaternary International* 503, 2019, 210-220.
- Piel-Desrusseaux 1986 Piel-Desrusseaux J.L., *Outils Préhistoriques Forme, Fabrication, Utilisation* (Paris 1986).
- Rabinovich ve diğ. 2012 R. Rabinovich – O. Ackermann – E. Aladjem – R. Barkai - R. Biton – I. Milevski – N. Solodenko – O. Marder, “Elephants at the Middle Pleistocene Acheulian open-air site of Revadim Quarry, Israel”, *Quaternary International* XXX, 2012, 1-15.
- Radovčić ve diğ. 2015 D. Radovčić – A. O. Sršen – J. Radovčić – D. W. Frayer, “Evidence for Neandertal Jewelry: Modified White-Tailed Eagle Claws at Krapina”, *Public Library of Science (PLOS ONE)*, 10.3, 2015, 1-14.
- Russell 1998 P. Russell, “The Paleolithic Mother-Goddess: Fact or Fiction?”, *Reader and Gender Archaeology*, 1998, 261-268.
- Russell 2016 N. Russell, “Anatolian Neolithic Bone Tools”, içinde: Ü. Yalçın (ed.), *Anatolian Metal VII* (Bochum 2016), 125-134.

- Rosenberg 2011 M. Rosenberg, “Hallan Çemi”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgeçen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research The Tigris Basin 1* (İstanbul 2011), 61-78.
- Sidéra – Maret 2016 I. Sidéra – P. Maret, “An Ideal Bone For Traditional Dolls. Ruminants Metapodial Figurines: Archaeological And Ethnographical Examples From Africa And Europe”, içinde: S. Vitosević (ed.), *Close To The Bone- Current Studies in Bone Technologies*, (Belgrade 2016), 315-323.
- Svoboda 2008 J. A. Svoboda, “The Upper Paleolithic Burial Area at Prědmostí: Ritual and Taphonomy”, *Journal of Human Evolution* 54, 2008, 15-33.
- Taylor 1871. E. Taylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, (London 1871).
- Türkçe Sözlük 1979 *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, (Ankara 1979), Sayı: 413.
- Türkcan 2011 A. U. Türkcan, “Kanlıtaş Höyük ve Çevresi (İnönü, Eskişehir) Yüzeysel Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 28 (I), (2011), 303-328.
- Twiss ve diğ. 2007 K. Twiss – A. Demireği – N. Russell – L. Martin – S. Frame – K. Powlowska- E. Henton – D. Orton-C. Anderung – A. Götherström, “Çatalhöyük Animal Bones 2007 / Hayvan Kemikleri”, http://www.catalhoyuk.com/downloads/Archive_Report_2007.pdf. (08.03. 2021).
- Umurtak 1994 G. Umurtak, “Kemik ve Boynuz Eserler”, içinde: R. Duru (ed.), *Kuruçay Höyük I* (Ankara 1994) 2-7.
- Varner 2008 G. R. Varner, *The History Used of Amulets, Charms and Talismans* (USA 2008).
- White 1959 L. White, *The Evolution of Culture: the Development of Civilisation to the Fall of Rome* (London 1959).
- Weber 1949 M. Weber, *The Methodology of the Social Sciences* (London 1949).
- Yalçinkaya ve diğ. 2001 I. Yalçinkaya – H. Taşkiran – A.L. Atıcı – M.B. Kösem – K. Özçelik – M. Kartal – C.M. Ereğ., “1999 Yılı Karain Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 22-I, (2001), 9-20.
- Zutovski – Barkai 2016 K. Zutovski – R. Barkai, “The use of elephant bones for making Acheulian handaxes: A fresh look at old bones”, *Quaternary International* 406, 2016, 227-238.